

УДК[930.2:329.7](477:100)''19''(093.2)

ДО ПИТАННЯ ПРО ФАКТОРИ СТВОРЕННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ

Григорій ГОНЧАРУК

Одеський національний політехнічний університет,
кафедра етнології та історії України,
Проспект Шевченка, 1, 65044, Одеса, Україна

У статті на основі матеріалів Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову 1989 р. аналізується зміст виступів представників політико-громадських організацій, рухів Азербайджану, Вірменії, Грузії, Білорусії, Латвії, Литви, Естонії, Молдавії, а також із Москви та інших міст СРСР на підтримку Народного Руху України. Проаналізовано виступи гостей з'їзду, які демонстрували солідарність виступаючих із намірами ініціаторів утворення Народного Руху України за перебудову для включити залученнями широких верств українського суспільства у боротьбу за незалежність України. На основі виступів представників республік охарактеризовано особливості розвитку демократичних процесів у різних регіонах СРСР, констатовано неохитне переконання всіх гостей і учасників Установчого з'їзду щодо необхідності створення єдиного антиімперського фронту для перемоги ідей незалежності і демократії у національних республіках.

Ключові слова: Народний Рух України, установчий з'їзд, міжреспубліканські контакти, республіканський суверенітет, незалежність.

Нещодавно Народний Рух України відзначив своє 30-річчя. Знаменував появу цієї організації Установчий з'їзд 8–10 вересня 1989 р., що відбувся в Актовому залі Київського політехнічного інституту. Про самий з'їзд маємо низку публікацій. Зокрема про нього йдеться у монографіях О. Гараня¹, Г. Гончарука², В. Ковтуна³. Про з'їзд йшла мова на Х Всеукраїнській науковій конференції “Народний Рух України: місце в історії та політиці” 9–10 вересня 2019 р., що відбулись в Одеському національному політехнічному університеті⁴.

Учасників конференції привітав перший Президент України Леонід Кравчук, який виступав на з'їзді у статусі завідувача відділом ідеологічної роботи Центрального комітету Компартії України. Свої поздоровлення надіслав голова організаційного комітету Установчого з'їзду НРУ Володимир Яворівський. Окремі питання створення і діяльності НРУ розглядались на Всеукраїнській науково-практичній конференції, що відбувалась конференції “Шляхом свободи

¹ Олексій Гарань, *Убити дракона. З історії руху та нових партій України*. (Київ: Либідь, 1993), 196.

² Григорій Гончарук, *Народний Рух України. Історія. 1989–1996 рр.* (Одеса: Астропринт, 2014), 338.

³ Володимир Ковтун, *Історія Народного Руху України*. (Київ: Генеза, 1995), 382.

⁴ *Народний Рух України: місце в історії та політиці. Матеріали Х Всеукраїнської народної конференції*. (Одеса: Астропринт, 2019).

та демократії: до 30-річчя створення Народного Руху України за перебудову” у жовтня 2019 р.⁵

На жаль, на сьогодні відсутні окремі дослідження промов гостей Установчого з'їзду НРУ. Виняток складає згадка О. Гаранем виступу одного з лідерів польської “Солідарності” Адама Міхника, який, як він сказав, із когорти таких, як В'ячеслав Чорновіл. Саме йому гість став заперечувати, що не можна висувати на перший план національні проблеми⁶. Особливо значущими стали виступи представників тих національних регіонів, в яких зароджувались, розвивались, або вже досягли певних результатів визвольні процеси.

Методологія дослідження, здавалось не складної проблеми, направлена не тільки, і не стільки на аналіз причинно-наслідкових зв'язків між рівнем економічного, політичного, культурного, мовного, духовного поневолення так званих національних окраїн та гостротою їх протестів, скільки на визначені особливостей мотивації сприйняття аудиторією кожного привітання-виступу представників різних народів. Поведінка слухачів залу – своєрідний барометр актуальності, якості промови. Визначення рівня емоційної напруги можливе передусім змістом промови оратора, а не стільки красномовністю, бо деякі виступи здійснювалися перекладом українською.

Мета дослідження полягає у намаганні показати солідарність представників союзних республік у підтримці першої опозиційної комуністичному режимові громадсько-політичної організації в Україні, їх бажання бачити НРУ складовою частиною єдиного антиімперіалістичного фронту та гідне сприйняття звернення представників делегатами та гостями з'їзду. До завдання статті відноситься вивчення змісту промов представників, спроба знайти загальну ціль з'їзду і посланців національних республік, а також місцеві особливості їх боротьби в регіонах.

Слід визначити, що повне висвітлення виступів представників від рухів союзних республік стало можливим тільки після роздрукування магнітофонного запису роботи з'їзду. Його здійснював Петро Мавка й ці записи лягли в основу видання “Три дні вересня вісімдесят дев'ятого” повної стенограми з'їзду⁷.

. До виходу цієї книги, автори монографій не мали доступу до повної версії матеріалів з'їзду. Так, автор цих рядків висвітлював роботу Установчого з'їзду НРУ по понівеченій паперовій версії стенограми, з якої, зокрема, були вилучені

⁵ “Всеукраїнська науково-практична конференція “Народний Рух України: шляхом свободи і демократії”, Львівський національний університет імені Івана Франка, 4 листопада 2019, доступ отримано 7 листопада 2019, <https://clio.lnu.edu.ua/news/vseukrains-ka-naukovo-praktychna-konferentsiia-narodnyu-ruk-ukrainy-shliakhom-svobody-i-demokratii>.

⁶ Олексій Гарань, *Убити дракона. З історії руху та нових партій України*. (Київ: Либідь, 1993), 53.

⁷ *Три дні вересня вісімдесят дев'ятого: матеріали Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову*, упор. Євген Жеребецький (Київ: Вид-во Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2009), 496 с.

виступи Левка Лук'яненка та Василя Барладяну, що виступили з вимогою проголошення незалежності України. За незалежність України виступив і В'ячеслав Чорновіл⁸.

В актовому залі Київського політехнічного інституту зібралось всього 1 109 делегатів, гості від народних фронтів союзних республік, учасники з Канади, США, ПНР, Румунії, ЧССР, Великої Британії, близько 50 зарубіжних кореспондентів і 80 – від 23 республіканських і 13 всесоюзних видань. А перед приміщенням під дощем стояли тисячі киян, вслуховуючись у виступи ораторів. То було історичне, безпрецедентне явище⁹.

З'їзд відкрив письменник Олесь Гончар. Він підкреслив важливість зібрання саме в Києві, попри шквал телевізійних і газетних атак проти самої ідеї Руху та подякував колективу Політехнічного і його ректорові Петру Таланчуку.

Згідно програм Установчого з'їзду виступи представників народних фронтів, партій, громадських організацій та іноземних делегацій відбувались 8 вересня 1989 р., у п'ятницю.

Зворушливим був виступ Лейла Юнусова, члена правління Народного фронту Азербайджана, кандидата історичних наук, працівника Інституту історії Академії наук Азербайджану. Він підкреслив, що азербайджанцям близькі й зрозумілі сподівання українського народу. Не дивлячись на те, що наші країни далекі географічно, історії наших народів перекликаються трагічні події: це і голод 1930-х років, депортація, колективізація і майже повне винищення національно свідомої інтелігенції. Клеймо “націоналіста” стало постійним для інтелігента. Приблизно паралельними курсами розвиваються процеси демократизації і перебудови і в Азербайджані, і в Україні. Від 29 липня в Баку та в інших містах проходять мітинги – протести з вимогами суверенітету республіки, демократизації політичного життя¹⁰.

Повідомляючи про загальнореспубліканський страйк, надихаючи українську рухівську аудиторію до рішучих дій, азербайджанський політик не міг передбачити, що невдовзі, 19–20 січня 1990 р., саме там, в Азербайджані, проллється найбільше крові активістів і повстанців проти радянських військ¹¹.

У своєму привітанні депутат Верховної Ради Вірменії Ашот Мангурян від імені Загальновірменського національного руху назвав Установчий з'їзд НРУ безумовною перемогою українського народу, його святом. Але, Доповідач підкреслив, що теперішня подія це свято для всіх демократичних сил країни. Він розповів про те, що півтора року тому вірменський народ першим розпочав рішучу боротьбу проти радянської імперії, партійної номенклатури, корумпованого

⁸ Олексій Гарань, *Убити дракона. З історії руху та нових партій України*. (Київ: Либідь, 1993), 53.

⁹ *Три дні вересня вісімдесят дев'ятого*, 53–54.

¹⁰ Там само, 45–47.

¹¹ Григорій Гончарук, *Мемуари професора. Книга шоста. Історія кличе на лінію вогню*. (Одеса: Екологія, 2018), 26.

керівництва. На конкретних прикладах показав, як його земляки не тільки в містах, але і в сільських районах виступають проти партійних чиновників і досягають значних результатів, ставлять вимогу проведення партійної роботи на громадських засадах.

Розкриваючи махінації партійних комісій під час виборів до Верховної Ради Радянського Союзу й розкриття громадськими активістами їх шахрайства, Ашот Мангурян так захопив делегатів рухівського з'їзду, що на вимогу залу йому дали додатковий час понад регламент для завершення промови. Закінчив свій виступ вірменський політик словами:

“... єдиний гарант демократизації у нашій країні – це потужний демократичний рух. Наша сила у нас самих, у нашій єдності і жодні закони, ніщо, крім потужного демократичного руху не може бути гарантією. Все інше лише доповнює. Тому якщо будемо єдиними, будемо сильними і будемо чітко йти до своєї мети! До свободи, незалежності, братерства!”¹².

Зустрічали в залі вірменського гостя оплесками стоячи, а в кінці його виступу під оплесками скандували: “Єдність”¹³.

Заклики до єдності лунали в багатьох виступах. Складалось враження, що визвольні фронти союзних республік, які кинули виклик найпотужнішій імперії світу, розуміючи ризики боротьби на одинці, бачили вихід в об'єднанні зусиль патріотичних рухів всіх національностей. Коротким, але яскравим було вітання представника Білоруського народного фронту Францішека Швайбовича. Хоч він і виступав білоруською мовою, його зрозуміли. Зокрема наголосив, що у всіх національностей СРСР загальна мета, загальні біди і закликав до спільного їх вирішення. Кризь бурхливі оплески делегатів з'їзду були чути скандування “Єдність!”¹⁴.

До спільних зусиль всіх народів проти тоталітаризму радянської імперії закликала Іта Козакевич, представниця Асоціації національних товариств Латвії, що об'єднувала громадян 18 національностей, які йдуть пліч-о-пліч із латиським народом, з Народним фронтом Латвії, які дорожать ідеями демократизації та гуманітаризації суспільства. Вона підкреслила, що саме сфера національних відносин є індикатором демократії, що нема і не може бути демократії без права національних меншин на культурну автономію. Литовський політик висловила сподівання, що імперіалістичним методам “розділяй і володарюй” буде протипоставлений принцип “Za wolność naszą i waszą”. Лідерка національної польської меншини бачила тільки один шанс у досягненні спільної мети – у створенні демократичної, гідної людини держави. І шанс цей – у єдності і солідарності¹⁵.

¹² Три дні вересня вісімдесят дев'ятого, 56.

¹³ Там само, 53–56.

¹⁴ Там само, 352–353.

¹⁵ Там само, 95–96.

Прискіплива увага визвольних фронтів союзних республік до Установчого з'їзду НРУ була вмотивована розумінням ролі українського народу в боротьбі з комуністичним режимом, їх сподівання у рішучості українців досягти перемоги у вирішальних змаганнях. Про це, зокрема, свідчить телеграма з'їзду від представників Народного фронту Латвії. Ось її зміст: “Латышский народ приветствует великий украинский народ в дни его возрождения. Мы все смотрим на вас с любовью, верой и надеждой, ибо перестройка в СССР победит, только если победит перестройка в Украине. (Бурхливі оплески). Свобода украинского народа может и должна стать гарантом свободы всех народов СССР. Боже, благослови Украину!”¹⁶

Коротким, але полум'яним був виступ Гога Гавашелі, представника Народного фронту Грузії. Після інформації про створення названої визвольної структури, він сказав: “Брати українці! Грузія з надією дивиться на вас... Хай живе вільна Україна” (Оплески, вигуки: “Слава”). “Хай живе вільна Грузія!” (Оплески). “Хай живе свобода!” (Овації. Всі стають!)¹⁷.

Виступи посланців із союзних республік доводять, що визвольні рухи там уболівали за створення організації, опозиційної комуністичному режиму в Україні, як фактору поступу у спільній боротьбі. Про це яскраво свідчить промова Ромуальдаса Озоласа. Він говорив від імені наймасовішого перебудовного руху литовського народу “Саюдісу” і прихильників визвольних процесів у Латвії, Литві та Естонії. Інформуючи з'їзд про успіхи супротиву радянському режиму в Прибалтиці, він наголосив: “Ми просимо вас – будьте єдині, будьте розумні, будьте стійкі. Ми не маємо права вертатись назад. Попереду чекає нас царство волі. Не привіз вам ніяких інших дарунків, лише привіз вам три найдорожчих слова: Любимо тебе, Україно!” (Бурхливі оплески) й додав: “Живи, вільна Україно! Хай живе Рух! (Оплески)”¹⁸.

У такому ж ключі виступив представник ради Литовської демократичної партії, голова комісії економіки, фінансів і кооперації Литви Віргіс Дінікіс. Він підкреслив, що литовські демократи виступають за об'єднання всіх сил проти спільного ворога – тоталітарної системи¹⁹.

Надихаючим був виступ члена виконкому Народного фронту Молдавії Анатоле Шалару. Він проінформував, що молдавський народ добився декретування молдавської мови як державної, повернення латинської графіки. Зазначив, що Великі національні збори, на яких було присутні 750 тисяч осіб, прийняли резолюцію про суверенітет республіки. Він підкреслив, що вся увага демократичних сил країни сьогодні прикована до Києва, тому що всі розуміють, що від процесів в Україні залежить дуже багато. Оратор закінчив свій виступ так: “Украинский и молдавский народы будут свободны! Ибо не имеет права

¹⁶ Три дні вересня вісімдесят дев'ятого, 67.

¹⁷ Там само, 104.

¹⁸ Там само, 129–130.

¹⁹ Там само, 356–357.

на жизнь то, что построено ценою жизни миллионов людей, ценою свободы целых народов. За нашу и вашу свободу!” (Бурхливі оплески, всі встають, скандування: “Слава”, “Єдність”)²⁰.

На адресу Установчого з’їзду Народного Руху України надійшла низка телеграм. Від Московського народного фронту Мельників Олександр Юзефович, зокрема, повідомляв: “Ми віримо в вільну суверенну та процвітаючу Україну. Ми віримо в перемогу демократії над реакцією. Ми віримо в щасливих народів, які проживають на Україні, які живуть і в Росії. У важкій боротьбі за досягнення цього ми завжди будемо з вами поруч”²¹.

Слід відзначити, що виступи представників народних фронтів та організацій від союзних республік сприймалися оплесками, бурхливими оплесками. Це свідчило про їх співзвучність із сподіваннями аудиторії, що вони лунали в унісон намірам, перебудовчим настроям делегатів з’їзду.

Згідно загальної практики, поведінка аудиторії – показник сенсу промовця. Тож були не тільки захоплення ораторами. За програмою Установчого з’їзду НРУ для виступів представників народних фронтів, партій, громадських організацій та іноземних делегацій відводився час із 18.50 до 20.30 у перший день роботи форуму, тобто 8 вересня. Все йшло за програмою зібрання, однак 9 вересня сталося несподіванка. Не дивлячись на те, що відповідно до програми привітання від Московського народного фронту було зачитано днем раніше, головуючий Михайло Горинь оголосив, що від Московського народного фронту просить слова народний депутат СРСР С. Станкевич. Доброзичлива аудиторія зустріла його оплесками, очевидно сподіваючись на щось важливе, позапрограмове. Але представившись професійним істориком і політиком, людиною демократичних переконань, доповідач вдався до повчальних застережень. Зокрема він зазначив:

*“Демократию нигде и никогда не украшали выпученные глаза и луженые глотки. Демократии не к лицу пена на губах. И если что и угрожает сейчас нашей новорожденной демократии в первую очередь – это риск захлебнуться в той ненависти, которую мы сейчас порождаем... Нужно представить себе, что будет и со страной, и с республикой, и с народами, населяющими страну и республику, через пять, через десять, через пятнадцать лет. К сожалению, у меня возникло такое впечатление (это не ваше только свойство, не только ваша беда, это беда всех демократических движений в значительной степени), что демократический взхлѣб преобладает над конструктивным мышлением. В этой связи, я, как историк, вспоминаю массу исторических прецедентов. Примерно тоже самое происходило в Венгрии в 56 году, в Чехословакии в 68 году, в Польше в 80 году”*²².

²⁰ Три дні вересня вісімдесят дев’ятого, 163–164.

²¹ Там само, 67.

²² Там само, 324.

Зал відреагував вигуками “Провокація”.

Промовець почав проситися завершити виступ і перейшов до іншої теми: закликати до союзу між робітничим класом та інтелігенцією. На що головуючий зауважив: “Поради гарні, але не зрозуміло, чому плач видається за ненависть” і його зал підтримав²³.

Московський шовініст С. Станкевич, хоч і намагався приховатися демократичними фразами, передбачав безпомилково: гібридна війна Москви проти України у 2014 р. переросла в окупацію Криму та кровопролиття на Донбасі. Він, Станкевич, краще розумів загарбницьку ідеологію, мораль і психологію, ніж те відбувалося в Актовому залі Київського політехнічного інституту – народження високоорганізованої боротьби українського народу за свободу.

А от Василь Биков від імені Білоруського Народного Фронту телеграфував:

*“Седречно приветствую съезд движения братского украинского народа. Желаем ему расти и шириться по всей Украине, достичь многих успехов в деле перестройки на основе братства, дружбы и справедливости. Василь Быков, Белорусский Народный фронт”*²⁴.

Отже, наведені виступи свідчать про значну підтримку створення Народного Руху України посланцями з національних регіонів Радянського Союзу. Вони не тільки вітали виникнення опозиційної радянсько-комуністичній владі організації, але висловлювали надію на спільну боротьбу, підтримку українцями визвольних рухів в своїх республіках.

З іншого боку, їх зацікавлено слухали 1109 делегатів з’їзду, представники різних національно-культурних товариств, що діяли в Україні: російського, єврейського, польського, угорського, болгарського, гагаузького, а також представники громадських організацій – Товариства української мови імені Тараса Шевченка, “Меморіалу”, Української асоціації захисту історичного середовища, Української Гельсінської спілки, “Зеленого світу”, “Спадщини”, Української асоціації незалежної творчої інтелігенції, Української народно-демократичної ліги, представників релігійних конфесій, 24 народних депутати СРСР, представники всіх творчих спілок, груп партійних і радянських працівників, зокрема завідувач ідеологічним відділом ЦК Компартії України Леонід Макарович Кравчук, іноземні гості²⁵.

Цікаві були виступи представників від організацій із різних країн світу, однак ця тема заслуговує окремого вивчення.

Отже, маємо підстави зробити висновки. По-перше, аналогічність звинувачень комуністичного режиму у виступах гостей свідчить про наявність спільних економічних, соціальних, політичних, етнічних причин гноблення національних регіонів.

²³ Три дні вересня вісімдесят дев’ятого, 323–324.

²⁴ Там само, 82.

²⁵ Там само, 310–311.

По-друге, звернення представників союзних республік до делегатів Установчого з'їзду досягти бажаних результатів – створити опозиційну режиму громадсько-політичну організацію – нагальна, актуальна потреба народів так званих національних окраїн, які в Україні бачили гарантію продовження антиімперської боротьби.

По-третє, емоційна, дружня підтримка промовців – аргумент глибокого розуміння учасниками з'їзду, політично компетентною аудиторією, проблем інших народів імперії.

По-четверте, заклики гостей до єдності та хорові відгуки делегатів у відповідь “Єдність” демонстрували загальне переконання в успішному прийнятті головних документів – Програми та Статуту Народного руху України та низки ухвал.

TO THE QUESTION OF THE FACTORS OF CREATION OF THE PEOPLE'S MOVEMENT OF UKRAINE

Hryhorij HONCHARUK

Odessa National Polytechnic University,
Chair of Ethnology and History of Ukraine,
1, Shevchenko av., 65044, Odessa, Ukraine

It has been over thirty years since the constituent congress of the People's Movement of Ukraine that proclaimed and adopted the basic documents of this first opposition totalitarian, communist regime of public-political organization. It has been mentioned that the monographs have been written and the candidate's dissertations have been protected in scientific forums. In particular, the 10th All-Ukrainian Scientific Conference “People's Movement of Ukraine” held on September 9–10 2019 at the Odessa National Polytechnic University was greeted by the first president of Ukraine who spoke at the congress as the head of the ideological work of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine Leonid Kravchuk. Volodymyr Yavorivskyy the Chairman of the Committee Organization of the Constituent Congress of the PMU sent his congratulations on the conference.

But there has been little mention among numerous publications of strong support for the formation of the PMU off representatives from the Union republics. And it was very relevant because these ambassadors informed the congress' delegates of the impressive achievements and results which the activists of their nations were able to achieve.

It should be noted that the study of this problem became possible after the publication of the transcript of the congress in the book “Three days of September eighty-nine” which has not been done before. It was this document that made us aware of the heritage of our neighbors' fighters. The audience's response to the speech testified that this timely information was very useful.

The head of the People's Front of Azerbaijan Leila Yunusova spoke about the peculiarities of resistance in her republic. She noted the common in the history of the two nations of Azerbaijani and Ukrainian: these are the famine of the 1930s the deportations and the collectivization and destruction of almost the entire of the intellectuals. The stigma of a nationalist has become a constant for the intellectuals. And the closeness of the two nations has been determined by the initiated processes of democratization and reconstruction. On July 29 1989 rallies were held demanding the sovereignty of the republics.

And Ashot Manguryan deputy of the Supreme Soviet of the USSR on behalf of the All-Armenian National Movement determined that the Constituent Congress of the NMU is a victory for the Ukrainian people its holiday but it is a holiday for all democratic countries of the world. He showed by

concrete examples how his countrymen not only in cities but also in rural areas oppose party officials secretaries of district committees and achieve significant results.

Frannizen Wabowitz the representative of the Belarussian National Front stressed that “People of both our nations have general woes and therefore the general purpose of liberation from the most powerful empire in the world. ItiKozakevich a representative of the Association of National Societies of Latvia who united 18 nationalities that go step by step with the people’s front of Latvia namely had said in her speech. And Romualdas Ozolos On behalf of the most popular Lithuanian people “Sayudidides” requested the delegates to be united, reasonable and stable in his speech.

The ambassadors of the Union republics in addition to their successes echoed calls for solidarity in the common struggle in these and other speeches. They received applause and unity chants in response.

The constituent congress adopted the main documents - the Program and the Statute of the NMU as well as the other important resolutions, unanimously, showing with the speakers solidarity and readiness for a decisive struggle against the communist regime.

Key words: Constituent Congress of the People’s Movement of Ukraine; unity.

Стаття надійшла до редколегії 17.06.2018

Прийнята до друку 20.06.2019